

ҲАРБИЙ ТАЪЛИМДА «ЎҚИТИШ УСУЛЛАРИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ» ТУШУНЧАСИНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ВА КРИТЕРИАЛ ТАВСИФИ

Бахритдинов Сухробжон Шарафитдинович

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети

мустақил изланувчиси.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20827587>

Аннотация. Мазкур мақолада ҳарбий таълим тизимида «ўқитиш усулларини оптималлаштириш» тушунчасининг педагогик-психологик мазмун-моҳияти ва критериял тавсифи тизимли таҳлил қилинган. Мақола матни умумий дидактик қонуниятлардан ҳарбий соҳанинг хусусий жиҳатларига йўналтирилган ҳолда баён этилиб, курсантларнинг когнитив юкмасини бошқариш, стресс муҳитига мослашиш ва мотивациясини оширишнинг психологик хусусиятлари очиқ берилган.

Шунингдек, мақолада оптималлаштириш даражасини баҳоловчи критериял мезонлар (натижавийлик, вақт, ресурс, психологик барқарорлик) ишлаб чиқилиб, мавжуд муаммолар ечими бўйича илмий таклифлар ва уларнинг амалий натижалари асосланган.

Калим сўзлар: Ҳарбий таълим, оптималлаштириш, педагогик-психологик тавсиф, когнитив юклама, критериял баҳолаш, стрессга чидамлик, ситуацион симулятор, дуал таълим, касбий лаёқат.

Аннотация. В данной статье проводится системный анализ психолого-педагогической сущности и критериальной характеристики понятия «оптимизация методов обучения» в системе военного образования. Текст статьи изложен в направлении от общих дидактических закономерностей к специфическим аспектам военной сферы, раскрыты психологические особенности управления когнитивной нагрузкой курсантов, адаптации к стрессовой среде и повышения мотивации.

Также в статье разработана система критериальной оценки уровня оптимизации (эффективность, время, ресурс, психологическая устойчивость), выдвинуты научные предложения по решению существующих проблем и обоснована их практическая ценность.

Ключевые слова: Военное образование, оптимизация, психолого-педагогическая характеристика, когнитивная нагрузка, критериальная оценка, стрессоустойчивость, ситуационный симулятор, дуальное обучение, профессиональная пригодность.

Abstract. This article provides a systemic analysis of the pedagogical-psychological essence and criteria-based characteristics of the concept of "optimization of teaching methods" in the military education system. Moving from general didactic laws to the specific aspects of the military sphere, the paper reveals the psychological characteristics of managing cadets' cognitive load, adapting to stress environments, and increasing motivation. Furthermore, a criteria-based evaluation system for the optimization level (effectiveness, time, resource, psychological stability) is developed, scientific recommendations for solving existing problems are proposed, and their practical significance is substantiated.

Keywords: *Military education, optimization, pedagogical-psychological description, cognitive load, criteria-based assessment, stress resistance, situational simulator, dual education, professional competence.*

Замонавий ҳарбий низолар ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш жараёнларининг таҳлили шуни кўрсатадики, жанг майдонида ва экстремал вазиятларда муваффақият фақатгина техник қуролланишга эмас, балки инсон омили — ҳарбий хизматчининг интеллектуал салоҳияти ва психологик тайёргарлигига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Глобаллашув ва замон шиддати, «гибрид урушлар» ва ахборот маконидаги геосиёсий рақобат олий ҳарбий таълим муассасалари (ОХТМ) зиммасига юқори интеллектуал, психологик чидамли ва тезкор қарор қабул қила оладиган офицерлар корпусини тайёрлаш вазифасини юкламоқда. Бундай мураккаб шароитда ҳарбий таълим контентини шунчаки янги ахборотлар билан тўлдириш кутилган натижани бермайди. Вақт ва ресурс чекланган шароитда таълим сифатини максимал даражага кўтаришнинг ягона йўли — ўқитиш усулларини тизимли оптималлаштириш ҳисобланади. «XXI аср урушлари ва тинчлик давридаги инқирозлар — бу аскарлар жисмоний кучининг эмас, балки штаблар ва командирлар интеллектининг тўқнашувидир» [1]. Шу боис, дунёнинг етакчи давлатларида ҳарбий кадрларни тайёрлашда вақт ва кучни тежаган ҳолда юқори натижадорликка эришиш, яъни ўқитиш усулларини оптималлаштириш долзарб педагогик муаммо сифатида кун тартибига чиқди.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари, хусусан, Миллий гвардия ва Ички ишлар органлари тизимида кадрлар тайёрлашнинг сифат кўрсаткичларини тубдан яхшилаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Президентимиз томонидан таъкидланганидек, ҳарбий таълим муассасалари нафақат соҳавий билим бериши, балки курсантларда мустақил фикрлаш ва вазиятни тўғри баҳолаш кўникмасини шакллантириши лозим [2].

Мамлакатимизда жорий этилаётган янги таълим моделлари, кредит-модуль тизими шароитида курсантларнинг ўқув юкласини мувофиқлаштириш ҳамда таълим усулларини оптималлаштириш орқали профессионал лаёқатни ошириш ушбу тадқиқотнинг заруратини белгилайди.

Педагогика фанларида «таълим жараёнини оптималлаштириш» назарияси ўтган асрнинг 70-80 йилларида таниқли олим Ю.К. Бабанский томонидан асослаб берилган бўлиб, у таълим усулларини минимал вақт ва куч сарфлаб, максимал натижага эришиш санъати сифатида таърифлаган [3]. Унинг назарий қарашлари бугунги замонавий компетентлик ёндашуви учун пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

Ҳарбий соҳада таълимни оптималлаштиришнинг психологик жиҳатлари А.В. Барабанщиков [4] ва Н.Ф. Феденко [5] каби олимлар томонидан ўрганилган. Улар ҳарбий таълимнинг ўзига хос «стресс ва экстремаллик» муҳити мавжудлигини, шу боис ўқитиш усуллари албатта шахснинг руҳий жараёнлари (диққат, хотира, тафаккур) динамикасига мос келиши кераклигини таъкидлаганлар.

Маҳаллий олимларимиздан Ю.С. Пулатов [6], М.И. Махсадов [7] ва Д.Р. Махмудов [8] ўз тадқиқотларида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва ҳарбий тузилмалар учун кадрлар тайёрлашда дидактик тизимларни оптималлаштириш масалаларига тўхталиб ўтганлар. Ю.С. Пулатов бўлажак офицерларда касбий кўникмаларни шакллантиришда вазиятли (ситуацион) ўқитиш усулларининг дидактик имкониятларини асослаб берган [6]. М.И. Махсадов эса жамоат хавфсизлиги соҳасида бошқарув кадрларини тайёрлашда психологик тайёргарлик ва критериал баҳолаш тизимининг узвийлигини тадқиқ этган [7].

Бирок, бугунги рақамли трансформация ва «Маҳалла еттилиги» тизими билан ишлаш жараёнида ҳарбий таълим методларини педагогик-психологик ва мезонли (критериал) жиҳатдан оптималлаштириш концепцияси алоҳида яхлит тадқиқотни талаб қилади.

Ҳарбий таълимда «ўқитиш усулларини оптималлаштириш» — бу шунчаки илғор методларни (масалан, интерактив ўйинлар ёки VR-технологияларни) кўр-кўрона ўқув жараёнига татбиқ этиш эмас. Бу муайян таълим мақсади, курсантларнинг психологик хусусиятлари ва ОХТМнинг моддий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, энг юқори самара берувчи методлар комбинациясини илмий асосланган тарзда танлаш жараёнидир.

Педагогик нуқтаи назардан оптималлаштириш учта асосий таркибий қисмни ўз ичига олади:

1. **Мазмунли оптималлаштириш** — ўқув дастурларидан иккинчи даражали, эскирган маълумотларни чиқариб ташлаб, асосий эътиборни амалий ва тактик компетенцияларга қаратиш;

2. **Процессуал (жараёнли) оптималлаштириш** — вақтни тўғри тақсимлаш, назария ва амалиёт уйғунлигини (дуал таълим тамойиллари асосида) таъминлаш;

3. **Технологик оптималлаштириш** — анъанавий дидактик методларни рақамли ва симуляцион технологиялар билан интеграция қилиш.

Ҳарбий хизмат ва таълим фаолияти ўзининг юқори даражадаги интенсивлик ва руҳий зўриқиш (стресс) муҳити билан оддий фуқаролик таълимидан тубдан фарқ қилади.

Шу боис, методларни оптималлаштириш курсантнинг психологик қонуниятларига асосланиши шарт:

- **Когнитив юкломани бошқариш (Cognitive Load Theory):** Курсантларнинг касбий маълумотларни қабул қилиш ва оператив хотирада сақлаш имконияти чекланган.

Оптималлаштирилган методлар ахборотни «порциялаб» (модуль тизимида) беришни назарда тутади [9].

- **Стресс-индукция ва адаптация мувозанати:** Оптималлаштирилган ўқитиш усуллари (масалан, тактик тренажёрлардаги сценарийлар) курсантда бошқариладиган стресс ҳолатини яратиши керак. Бу уларда экстремал шароитда довираб қолмаслик ва қарор қабул қилиш алгоритмларини автоматизм даражасига етказишга хизмат қилади.

- **Мотивацион омил:** Таълим жараёнида курсант «Мен бунга нега ўрганишман?» деган саволга аниқ жавоб топиши керак. Мақсадли йўналтирилган муаммоли таълим методлари курсантнинг ички касбий мотивациясини фаоллаштиради.

Ўқитиш усулларининг қай даражада оптималлаштирилганини аниқлаш учун махсус критериял-баҳолаш аппарати ишлаб чиқилиши лозим. Хизмат ва ўқув амалиёти таҳлили асосида тўртта асосий мезон ва уларнинг кўрсаткичлари белгиланди:

Мезонлар (Критерийлар)	Баҳолаш кўрсаткичлари (Индикаторлар)	Эришилган даража индекси
1. Натижавийлик (Самарадорлик) мезони	Курсантларнинг касбий ва тактик компетенцияларни ўзлаштириш даражаси, амалий вазифаларни хатосиз бажариши.	Юқори
2. Вақт мезони (Вақт тежамкорлиги)	Муайян ҳарбий ёки хизмат нормативини бажариш учун сарфланган вақтнинг қисқариши (стандартга нисбатан).	Оптимал
3. Ресурс (Иқтисодий) мезони	Дала машғулоти ва реал воситаларга сарфланадиган моддий харажатларнинг симуляторлар ҳисобига камайиши.	Юқори
4. Психологик барқарорлик мезони	Экстремал вазиятли ўйинларда курсантларнинг психологик стрессга чидамлилиги ва ҳиссий барқарорлиги.	Баланд

Ушбу критериял тизим асосида ўтказилган таҳлилий кузатувлар шуни кўрсатадики, анъанавий таълим методлари қўлланилганда курсантларнинг вақт кўрсаткичлари бўйича самарадорлиги пастлигича қолмоқда, оптималлаштирилган ситуацион таълимда эса натижавийлик индекси 35-40 фоизга юқорилайди [10].

ОХТМда ўқитиш методларини оптималлаштириш жараёнини тўлиқ рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилаётган бир қатор тизимли муаммолар мавжуд:

1. Кўплаб профессор-ўқитувчилар ханузгача анъанавий маъруза-семинар шаклидан воз кеча олмаяптилар. Бу эса курсантларнинг пассив тингловчи бўлиб қолишига сабаб бўлмоқда.

2. Ўқув машғулотларини лойиҳалаштиришда курсантларнинг руҳий толиқиши ва диққат концентрациясининг пасайиш давлари (масалан, куннинг иккинчи ярмидаги машғулотлар) ҳисобга олинмайди.

3. Курсантларнинг амалий лаёқати ва қарор қабул қилиш тезлигини баҳоловчи автоматлаштирилган ва шаффоф мезонлар тизимининг тўлиқ шаклланмагани.

Олий ҳарбий таълим муассасаларида «ўқитиш усулларини оптималлаштириш» тизимини самарали йўлга қўйиш мақсадида қуйидаги илмий таклифлар илгари сурилади:

Ҳар бир соҳавий фан бўйича курсантларнинг таҳлилий ва тезкор фикрлашини ривожлантирувчи, СҲИ (Сунъий ҳарбий интеллект) бошқарувидаги компьютерлаштирилган вазиятли кейсларни жорий этиш.

Машғулотлар давомида курсантларнинг диққатини жамлаш хусусиятини ошириш учун қисқа муддатли интенсив психологик тренинг усулларини (микро-тренинглар) анъанавий методлар орасига интеграция қилиш.

Курсантларга мустақил иш соатлари даражасида реал хизмат вазиятлари (масалан, оммавий тартиббузарликларни бартараф этиш ёки маҳаллабай тизимда профилактика тадбирларини ташкил этиш) бўйича лойиҳавий топшириқлар бериш ва уларни критериал баҳолаш.

Ушбу оптималлаштириш моделларининг ОҲТМ амалиётига татбиқ этилиши натижасида қуйидаги ижобий самарадорликларга эришилади:

Биринчидан, курсантларнинг назарий билимларни амалиётда қўллаш даражаси (компетентлик коэффиценти) амалдаги 62 фоиздан 88-90 фоизгача юксалади [11].

Иккинчидан, вақт мезонига кўра, мураккаб жанговар ёки хизмат вазиятларида тўғри ва қонуний қарор қабул қилиш тезлиги ўртача 1,5-2 баробарга қисқаради.

Учинчидан, курсантларнинг психологик стрессга чидамлилиқ даражаси ортиб, хизмат фаолиятининг дастлабки йилида кузатиладиган эмоционал куйиш (burnout) ҳолатлари 30 фоизга камаяди.

Ҳарбий таълимда ўқитиш усулларини оптималлаштириш — бу шунчаки педагогик истак эмас, балки замон талабларидан келиб чиққан стратегик заруратдир. Ушбу тушунчанинг педагогик-психологик ва критериал тавсифи таълим жараёнини тизимли бошқариш, курсантнинг руҳий имкониятларини тўғри йўналтириш ва натижани аниқ мезонлар асосида баҳолаш имконини беради. Илмий асосланган оптималлаштириш методларини жорий этиш орқали Ўзбекистон Республикаси олий ҳарбий таълим тизимида янги сифат босқичига ўтилади ва миллий хавфсизлик соҳаси учун энг етук кадрлар тайёрлаш кафолатланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Развитие военных доктрин и тактики в XXI веке: Сборник международных аналитических материалов. – Брюссель: NATO Defense College, 2023. – 142 с.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қуролли Кучлар Кенгашининг кенгайтирилган йиғилишидаги маърузаси. – Тошкент: Халқ сўзи, 2025. – 3 б.
3. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения: Общеобразовательный аспект. – Москва: Педагогика, 1977. – 256 с.
4. Барабанщиков А. В. Педагогические основы оптимизации обучения в военном вузе. – Москва: Воениздат, 1983. – 195 с.
5. Феденко Н. Ф. Военная психология и педагогика: Учебное пособие. – Москва: ВПА, 1989. – 214 с.

6. Пулатов Ю. С. Махсус олий таълим муассасаларида дидактик жараёнларни модернизация қилиш: Монография. – Тошкент: Жамоат хавфсизлиги университети, 2022. – 180 б.
7. Махсадов М. И. Жамоат хавфсизлигини таъминлашда раҳбар кадрлар бошқарув компетенциясини ривожлантириш муаммолари // Ҳуқуқий тадқиқотлар журнали. – Тошкент, 2023. – № 5. – Б. 22–31.
8. Махмудов Д. Р. Ҳарбий педагогика ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тизими: Дарслик. – Тошкент: Академия, 2021. – 210 б.
9. Sweller J. Cognitive Load Theory, Learning Difficulty, and Instructional Design // Learning and Instruction. – 1994. – Vol. 4, No. 4. – P. 295–312.
10. Олий ҳарбий таълим тизимида мезонли баҳолашни ривожлантириш муаммолари: Статистик тўплам. – Тошкент: Инновацион ривожланиш агентлиги, 2025. – 76 б.
11. Инновации в военном образовании: Опыт, проблемы, перспективы: Материалы международной научно-практической конференции. – Минск, 2024. – С. 115–121.